

многовариантная система учебных заведений, в том числе негосударственных;

подготовка и переподготовка педагогических кадров на основе современных технологий обучения, осмысление и усвоение ими содержания новых образовательных программ и методик обучения, а также стандартов в обучении. Важным здесь является формирование у преподавателей (и высшей, и средней школ) позиции отказа от информацион-

но-описательного типа обучения (учитель — транслятор знаний) и перехода к развивающему обучению, диалогу в обучении;

создание системы научной и методической поддержки преподавателей всех звеньев системы образования;

укрепление материальной базы учебных заведений. Обеспечение преподавателей и учителей необходимыми (в первую очередь, материальными) условиями жизни и труда.

Сацыяльна- дэмаграфічны партрэт вучонага: з гісторыі фармавання ў 50—80-ых гг.

*Г. У. Карзенка,
дактарант
Інстытута гісторыі
Акадэміі навук Беларусі*

Навука не адносіцца да ліку тых сфер дзейнасці, сама магчымасць работы ў якіх залежыць ад дэмаграфічных характарыстык чалавека. У ёй паспяхова працуюць мужчыны і жанчыны, маладыя і пажылыя. Тым не менш дэмаграфічныя фактары вельмі істотна ўплывалі на эфектыўнасць дзейнасці вучонага і навуковых калектываў у цэлым. Вывучэнне гэтага ўплыву неабходна для выпрацоўкі рацыянальнай кадрвай палітыкі (такія даследаванні сістэматычна ў Беларусі не праводзіліся), унясення адпаведных карэктываў у механізм падрыхтоўкі вучоных, іх наступнай перагрупоўкі з улікам рэальнай сусветнага навукова-тэхнічнага развіцця. Цяперашні крызісны стан навукі — у многім вынік не заўсёды прадуманай дзяржаўнай палітыкі па фармаванні нацыянальнай навуковай інтэлігенцыі.

Недаступныя раней статыстычныя і архіўныя матэрыялы даюць магчымасць панаваму інтэрпрэтаваць тэндэнцыі росту навуковых сіл, змянення іх сацыяльна-дэмаграфічных параметраў.

Паскоранае развіццё навукі ў Беларусі ў 60-ыя і першай палове 70-ых гг. абумовіла значнае павелічэнне долі прадстаўнікоў маладога ўзросту ў структуры навуковых кадраў рэгіёна. Да 1975 г. больш за 2/3 навукоўцаў рэспублікі складалі людзі ва ўзросце да 40 гадоў. Запавольванне тэмпаў росту кадраў навукі з другой паловы 70-ых гг. прывяло да некаторага скарачэння колькасці занятых у навукі і навуковым абслугоўванні, змяншэння ва ўзроставай структуры гэтых работнікаў асоб дадзенай катэгорыі да 49,8% у 1988 г., росту ўдзельнай вагі колькасці даследчыкаў старэйшага ўзросту (звыш 50 гадоў) з 10,8 да 21,0%.

Яшчэ большыя змены адбыліся за гэты перыяд ва ўзраставай структуры прафесійнага ядра — дактароў і кандыдатаў навук, што звязана ў многім з узмацненнем патрабаванняў да ўзроўню дысертацыйных даследаванняў пасля рэарганізацыі Вышэйшай атэстацыйнай камісіі ў 1974 г. Доля вучоных ва ўзросце да 40 гадоў сярод кандыдатаў навук у рэспубліцы зменшылася за пятнаццацігадовы перыяд (1973—1988) з 43,9 да 30 %, сярод дактароў навук — з 5,2 да 1,5 %, ва ўзросце звыш 50 гадоў, наадварот, вырасла адпаведна з 17,9 да 31,3 %, з 61,3 да 77,7 %. Моладзь ва ўзросце да 30 гадоў складала ўсяго 8,6 %. Колькасць занятых у навуцы расла галоўным чынам за кошт асоб сярэдняй узроставай групы (30—49-ыя гг.), якая павялічылася за гэты перыяд на 86,1 %. Такая сітуацыя заканамерна вынікала з падзення прэстыжнасці навуковай дзейнасці. Ёй у невялікай ступені садзейнічала зніжэнне тэмпаў росту і ўзроўню аплаты працы навукоўцаў.

Сістэматычнай статыстыкі, якая характарызавала б узроставыя параметры навуковай інтэлігенцыі па галінах навук, навукова-даследчых інстытутах, цэнтрах і ВНУ, не было. Таму звернемся да выбарачных даных, якія характарызавалі гэты адмоўны для навукі рэспублікі працэс. Дзеся ісціны падкрэслім, што пераход навуковага работніка з адной узроставай катэгорыі ў другую — заканамерная з'ява. З гэтай сур'ёзнай праблемай сутыкнулася навука развітых краін яшчэ ў пачатку 70-ых гг. Але гібкасць і прадуманасць падыходаў на дзяржаўным узроўні далі магчымасць ужо да 80-ых гг. яе вырашыць. Для кадравага патэнцыялу навукі Беларусі пасляваенных гадоў была характэрна перавага асоб маладога ўзросту. У перыяд разгортвання першай хвалі НТР моладзь уваходзіла ў навуку, галоўным чынам, за кошт стварэння вялікай колькасці новых месц і ў значна мен-

шаі ступені — за кошт вызвалення наяўных.

Хуткі прафесійны і пасадавы рост вучоных, маладосць узначальваемых імі калектываў, рухавасць арганізацыйных структур, высокая мабільнасць навуковых кадраў, у тым ліку тэрытарыяльных, зрабілі навуку натуральнай сферай прыкладання творчых сіл. Напрыклад, да пачатку 60-ых гг. у агульнай колькасці навуковых работнікаў АН БССР доля асоб маладзей за 30 гадоў складала 30,3 %, а да 1990 г. яна знізілася да 14 %, г.зн. зменшылася ў два разы. Колькасць навукоўцаў, старэйшых за 50 гадоў, узрасла з 5,5 да 16 %, г.зн. практычна павялічылася ў тры разы. Сярэдні ўзрост доктара навук вырас з 54,2 да 58,4 года, рэзка наблізіўшыся да пенсійнага рубяжа. Аналіз узроставай структуры гэтай катэгорыі спецыялістаў яшчэ ў 70-ых гг. паказваў наступнае: у аддзяленні фізіка-матэматычных навук сярэдні ўзрост дактароў навук склаў 49,9 года, фізіка-тэхнічных навук — 51,3, біялагічных — 56,3, хімічных і геалагічных — 56,7, грамадскіх навук — 57,3 года. Узроставае састаў усіх навуковых супрацоўнікаў АН БССР у 1978 г. характарызаваўся “пастарэннем” у параўнанні з пачаткам 70-ых гг., асабліва сярод асоб з высокай навуковай кваліфікацыяй [1, 54]. У пачатку 90-ых гг. у акадэмічных навуковых установах працавала дактароў навук ва ўзросце, які перавышаў 60 гадоў, — 34,5 %, членаў-карэспандэнтаў — 36, акадэмікаў — 64,5 %, тады як на пачатку 60-ых гг. сярэдні ўзрост акадэміка склаў 61 год, члена-карэспандэнта — 57.

Такое становішча назіралася ў вышэйшай і галіновай навуцы. У Мінскім медыцынскім інстытуце — буйнейшым сярод аднатыпных ВНУ — сярэдні ўзрост прафесараў і загадчыкаў кафедраў дасягнуў 60 гадоў, а дацэнтаў — больш за 50, прычым на клінічных кафедрах сітуацыя была больш вострай. Крытычная амплітуда “сціскання” па шэрагу напрамкаў меды-

цынскай навукі была гранічнай, у прыватнасці ў хірургіі, акушэрстве і гінекалогіі, стаматалогіі і шэрагу іншых, дзе 65-гадовыя кіраўнікі ў адпаведнасці з новымі юрыдычнымі актамі пакінулі пасады, а больш маладых спецыялістаў вышэйшай навуковай кваліфікацыі не хапіла для запаўнення вакансій. Да сярэдзіны 80-ых гг. быў відавочны нераўнамерны ўзроставаы састаў гуманітарнага ВУ. Так, кожны сёмы выкладчык і кожны пяты загадчык кафедры ў сістэме Міністэрства адукацыі рэспублікі перасягнулі 60-гадовы рубаж. Асабліва складанае становішча было на кафедрах Беларускага політэхнічнага, мінскіх педагагічнага, народнай гаспадаркі, Брэсцкага інжынерна-будаўнічага, Наваполацкага політэхнічнага і шэрага іншых інстытутаў. У Беларускам інстытуце інжынераў чыгуначнага транспарту звыш 40 % гуманітарнага былі старэйшыя за 60 гадоў. Больш таго, на ўсіх вышэйшых гуманітарных кафедрах у канцы ўказанага перыяду адсутнічалі дактары навук і толькі 15 % кандыдатаў навук былі маладзёй за 40 гадоў.

Далёкая ад аптымальнай і ўзроставаы структура сельскагаспадарчай, ветэрынарнай і біялагічнай навук. Так, у 1982 г. з 4665 вучоных, якія працавалі ў сферы аграпрамысловага комплексу, аснову складалі асобы ад 40 і старэйшыя за 60 гадоў — 2694 чалавекі. Што датычыць кваліфікаванага саставу, то дактары да 40 гадоў адсутнічалі наогул, ва ўзросце — 41—45 гадоў іх было 6 чалавек, 46—50 гадоў — 9, 50 і старэйшых за 60 — 88 чалавек, а ўсяго было 103 дактары. Большасць кандыдатаў знаходзіліся ва ўзроставай градацыі ад 40 да 60 — 1507 чалавек (з 1817 чал.). Праз пяцігадовы тэрмін гэты малюнак быў ужо менш радасны. Ні ў адным з 9 НДІ, якія знаходзіліся ў сістэме Дзяржаграпрама, колькасць кандыдатаў навук ва ўзросце да 30 гадоў не перавышала 3 чалавек. Ва ўсіх інстытутах і на доследных станцыях кандыдаты навук, старшыя і малодшыя навуковыя суп-

рацоўнікі пераважалі большай часткай у перадпенсійным і пенсійным узросце [2, 33]. З працаваўшых у Беларускам НДІ эканомікі і арганізацыі сельскай гаспадаркі 5 дактароў эканамічных навук — двое мелі ўзрост большы за 50, а тое — звыш 60 гадоў, сярэдні ўзрост кандыдатаў навук — 50 гадоў. У інстытуце не было ніводнага кандыдата навук маладзёй за 30 гадоў, затое сем з іх старэйшыя за 60 гадоў. З чатырох загадчыкаў вядучых аддзелаў інстытута тое мелі пенсійны ўзрост. Сярэдні ўзрост усіх загадчыкаў структурных падраздзяленняў — 53 гады. Сярод старшых навуковых супрацоўнікаў адсутнічала моладзь да 30 гадоў і толькі 7 чалавек з 54 знаходзіліся ва ўзросце ад 31 да 40 гадоў, двое адзначылі пяцідзесяцігадовы юбілей. Такая ж сітуацыя характэрна і для іншых навукова-даследчых устаноў сельскагаспадарчага профілю. УНДІ бульбаводства і плодаагародніцтва, глебазнаўства і аграхіміі сярэдні ўзрост дактароў перавысіў 63 гады [3, 109].

Той факт, што навуковыя кадры надзвычай пастарэлі, страціўшы значную частку свайго творчага багажу, — вынік не столькі ўнутраных праблем навукі, колькі агульнага застою краіны. Быў час, калі навука развівалася пераважна экстенсіўным шляхам. Спантанна множыліся даследчыя інстытуты і лабараторыі, іх штаты. Навуковая моладзь магла спрабаваць свае сілы на новых накірунках. Быў такі рэдкі ў гісторыі навукі перыяд, калі камандна-адміністрацыйная сістэма не магла падавіць натуральны для яе дынамізм. Але пераход на інтэнсіўны шлях стварыў (з прычыны непрадуманасці дзяржаўных рашэнняў) крызісныя з'явы.

Рэзкае старэнне даследчыцкай тэматыкі і навуковых кадраў, маніпаляцыя фундаментальных даследаванняў параўнальна вузкім колам вучоных, якія займалі высокія пасады ў навуковай іерархіі, што адбывалася адначасова са знікненнем экстенсіўных фактараў росту

(зніжэнне тэмпаў павелічэння колькасці вучоных, долі фінансавання, што выдзялялася на даследаванні і адукацыю), прывялі да таго, што рэспубліка апынулася ў баку ад імклівага развіцця шэрага найноўшых навукова-тэхнічных накірункаў, якія вызначалі ход сусветнага навуковага і тэхналагічнага развіцця. Да сказанага трэба дадаць, што на працягу апошніх двух дзесяцігоддзяў даўно існуючыя структура і тэматыка навуковых устаноў страцілі дынамізм і закасцянелі, навука яшчэ больш жорстка падзялілася на сферы (акадэмічная, вышэйшая, галіновая і г. д.), а дзелавыя кантакты паміж акадэміяй навук і вышэйшай школай рэзка зменшыліся, узмацніўшы трывожныя працэсы дэінтэграцыі. Заставалася і практыка застоўных гадоў, калі маладых таленавітых вучоных доўга не хацелі заўважаць або свядома перашкаджалі ім раскрыцця, паказаць свае сапраўдныя здольнасці.

Змяншэнне навуковага персаналу скараціла магчымасці службовага росту, які з'яўляўся адным з важнейшых стымуляў. У інстытутах утварыўся слой навуковых работнікаў, якіх ужо нельга было назваць маладымі: яны мелі самастойныя навуковыя працы, але вельмі незразумелыя службовыя перспектывы. Ва ўмовах стабілізацыі колькасці, а адпаведна і арганізацыйнай структуры ўстаноў магчымасці службовага росту для іх узнікалі пры натуральным вызваленні вышэйшых пасадак. А паколькі нават думка аб здаровай канкурэнцыі ў навуцы лічылася крамоўнай, то дзесяцігоддзямі не назіралася ніякага перамяшчэння кадраў. Да таго ж самі кіраўнікі даследчыцкіх ячэек, падаўжаючы сваё навуковае даўгалецце, былі шчыра зацікаўлены ў тым, каб маладых, энергічных, з вучонай ступенню канкурэнтаў у калектыве не было. Немалую шкоду наносіла і заганная палітыка "запэўнівання" з боку кіраўнікоў высокага рангу, якія гаварылі аб неабходнасці "падтрымкі маладых талентаў" і падрых-

тоўкі "маладой змены", аб "кадравым голадзе і маладых лідэрах", але пытанні гэтыя не вырашалі. Для ілюстрацыі прывядзём невялікі фрагмент з выступлення прэзідэнта АН Беларусі У.П.Платонава на сустрэчы з прадстаўнікамі калектываў навуковых устаноў акадэміі: "Пакажыце мне маладога таленавітага вучонага, які не можа прабіць сабе дарогу. Я гарантую яму дапамогу, не засядзе ён "у руціне застою". Хачу паведаміць, што хутка ў нас вызваліцца многа пасадак. Каму, як не маладым, іх займаць" [4].

Але, на жаль, выбары дырэктараў і загадчыкаў аддзелаў і лабараторый паказалі: толькі двум прадстаўнікам творчай моладзі (С.А.Жданку, М.А.Фаміну) удалося ўзначаліць лабараторыі, а ў цэлым абнаўлення кадравага корпуса вядучага навуковага цэнтра не адбылося. Знаходзячыся доўгі час у ад'ездах, Уладзімір Пятровіч не змог сканцэнтравана ўвагу на вузлавых пытаннях развіцця фундаментальных даследаванняў у рэспубліцы і, натуральна, мала ўвагі надаваў прырошчванню маладых сіл навуцы. Дарэчы, параднасць, разыходжанне паміж словам і справай кіраўнікоў (у розныя гады) уносілі свой уклад у кадравую дысгармонію, рэзка аслаблялі саму аснову навуковай дзейнасці — фундаментальныя і пошукавыя даследаванні. Постперабудовачныя працэсы другой паловы 80-ых гг. абвастрылі крызіс навуцы як спецыфічнай дзейнасці па вытворчасці новых ведаў і як сацыяльнага інстытута. Ужо ў 1991 г. з-за абмежаванняў фінансавання частка работнікаў навуцы працавала няпоўны рабочы тыдзень. У гэтай сітуацыі ў навуковым асяроддзі ўзрастала занепакоенасць за сваю будучыню.

Аналізуючы другі крытэрыі дэмаграфічнай структуры навуковых работнікаў — пол, неабходна адзначыць, што за апошнія трыццаць гадоў рост колькасці жанчын у навуцы адпавядаў тэмпам змянення агульнай колькасці навуковых работнікаў. Калі апошняя з 1960

па 1987 г. павялічылася ў 6,8 раза, то колькасць жанчын у 7 разоў. К канцу 80-ых гг. сярод навуковай інтэлігенцыі жанчыны складалі 42 % [5, 35]. Характэрны іх удзел ва ўсіх асноўных накірунках прыродазнаўчых, гуманітарных і тэхнічных навук, а не толькі ў гуманітарных і медыка-біялагічных, як было раней. Жанчыны працавалі ва ўсіх тыпах навуковых устаноў і ВНУ, у навуковых падраздзяленнях, праектна-канструктарскіх арганізацыях і прамысловасці. Большасць жанчын-вучоных, як і навуковых кадраў у цэлым, была сканцэнтравана ў навуковых установах (55 %) і ВНУ (32 %). Сярод супрацоўнікаў АН БССР яны складалі каля 38 %.

Сацыяльнае раўнапраўе жанчын гарантавала ім роўныя з мужчынамі магчымасці атрымання адукацыі і выбару сферы працоўнай дзейнасці. Гэта заўсёды расцэньвалася як адна з базавых пераваг савецкага дзяржаўнага ладу. Аднак наўрад ці можна лічыць мэтазгодным з пункту гледжання эфектыўнасці калектыўнай навуковай дзейнасці становішча ў некаторых галінах навукі, дзе жанчыны складалі 70 % персаналу ўстаноў. Жаночай прафесіяй сталі прыкладная матэматыка, біялогія і медыцына. Гэтыя факты тлумачылі зніжэннем матэрыяльнай прэстыжнасці навуковай дзейнасці ў параўнанні з іншымі галінамі народнай гаспадаркі. У значнай меры гэта так, але трэба ўлічыць і іншыя абставіны. У цэлым невялікае апераджэнне тэмпаў колькасці жанчын у параўнанні з мужчынамі ў навуковых установах намяцілася яшчэ ў 60-ых гг., калі навука лідзіравала па апаце працы сярод галін народнай гаспадаркі.

Важным фактарам фемінізацыі навукі быў ненатуральна высокі тэмп росту агульнай колькасці вучоных. Жорсткія фінансавыя правілы адміністрацыйнай сістэмы патрабавалі хуткага запаўнення вакансій у штатным раскладзе навуковых устаноў незалежна ад фактычнай наяўнасці здольных спецыялістаў,

схільных да даследчыцкай працы. Высокі тэмп набору кадраў забяспечваўся ў тым ліку і за кошт дэфармацыі палавой структуры прымаемых на работу на карысць жанчын. Найбольш высокі прыток жанчын у беларускую навуку быў характэрны для другой паловы 40 — 50-ых гг., што было звязана з дэмаграфічнымі вынікамі вайны, калі хуткае аднаўленне навуковых устаноў і ў першую чаргу ВНУ патрабавала рэзкага прытоку людзей. У 1950 г. з агульнай колькасці аспірантаў АН БССР жанчыны складалі 30,8 %, работнікаў вышэйшых навучальных устаноў — 57,7 % [6, 11—12]. Ужо ў 1960 г. з 6840 навукоўцаў 2583 складалі жанчыны, або амаль трэцюю частку. У далейшым гэты працэс стабілізаваўся (па СССР — з 1962 г. адзначалася адваротная ўзаемасувязь), з 1960 па 1988 г. агульная колькасць жанчын павялічылася нязначна — з 37 да 42 %.

Занятасць жанчын у розных галінах неаднолькавая: у фізіка-матэматычных навук іх удзельная вага значна ніжэйшая, чым у біялагічных, медыцынскіх, педагогічных і хімічных. Напрыклад, у сістэме АН БССР у навук аб жывой матэрыі жанчыны складалі 62 %, у той жа час у фізіка-матэматычных — усяго 43 %. Лідэрамі ў навуковай эмансипацыі жанчын выступалі Цэнтральны батанічны сад, інстытуты фізіялогіі, агульнай і неарганічнай хіміі — каля 70 %, а ў калектывах такіх інстытутаў, як праблем надзейнасці і даўгавечнасці машын, — 31 %, прыкладной фізікі — 32 %, фізікі — 33 %. Існавалі адрозненні па полу і ўнутры службовых груп. Сярод малодшых навуковых супрацоўнікаў жанчыны складалі большасць, а сярод старшых навуковых супрацоўнікаў нямногім больш за 30 %, яшчэ меншай доля жанчын была сярод навукова-кіруючых работнікаў.

Аналіз кваліфікаванага ўзроўню жанчын-вучоных у Беларусі выявіў наяўнасць шэрага супярэчлівых працэсаў у выкарыстанні іх працы. Колькасць

жанчын з вучонымі ступенямі і званнямі няспынна расла. У параўнанні з 1960 г. агульная колькасць дактароў навук павялічылася ў 6 разоў, кандыдатаў — у 7 разоў, але ў працэнтных адносінах колькасць кваліфікаванага ядра не змянілася: — 0,6 і 20,5 %, у 1988 г. — 0,6 і 21,1 %. Найбольшае колькаснае павелічэнне жанчын-вучоных супала з 60 — 70-мі гг., калі ў абсалютных лічбах колькасць дактароў навук вырасла з 17 да 89 чалавек, г.зн. на 72 чалавекі і кандыдатаў навук з 520 да 3182 чалавек, або на 2667 чалавек. У далейшым, у 80-ых гг., гэтыя працэсы праходзілі ўжо з меншай інтэнсіўнасцю. У 1987 г. сярод дактароў навук жанчыны складалі 11 % і кандыдатаў — 28 %. Работа многіх з іх атрымала шырокае грамадскае прызнанне. З агульнай колькасці 80 жанчын мелі вучонае званне акадэміка, члена-карэспандэнта, прафесара, 136 — дацэнта, 519 — старшага навуковага супрацоўніка, 484 — малодшага навуковага супрацоўніка.

Да ўзроўню кандыдатаў навук кваліфікаваныя паказчыкі ў жанчын і мужчын хоць і адрозніваліся, аднак не так прыкметна, як на ўзроўні дактароў, прафесараў і акадэмікаў. У саставе правадзейных членаў АН БССР знаходзілася толькі адна жанчына, чатыры былі выбраны членамі-карэспандэнтамі.

З імёнамі жанчын звязана і станаўленне новых галін навуковага пошуку. Так, вядучым вучоным-селекцыянерам Э.П.Сюбаравай створаны багаты гібридны фонд, выведзена больш за 30 новых сартоў пладовых культур. Н.А.Савіч унесла немалы ўклад у развіццё дзіцячай аховы здароўя. Прафесар М.Н.Жукава стаяла ля вытокаў уралагічнай службы рэспублікі.

На эфектыўнасць працы жанчын у навуцы ўплывала супупнасць фактараў — псіхафізіялагічных і сацыяльных. Выкананне жанчынамі працаёмкіх роляў маці, жонкі, дадатковая нагрузка, звязаная з хатнім бытам з-за няразвітасці сферы

паслуг, перашкаджала ім павышаць сваю навуковую кваліфікацыю. Яны пазней за мужчын абаранялі кандыдацкія і асабліва доктарскія дысертацыі. Гэта адмоўна адбівалася на перспектывах паляпшэння кваліфікацыйнай структуры асобных навуковых цэнтраў. Нярэдка ўзнікалі вялікія цяжкасці з вылучэннем са сферы жанчын-вучоных тых лідэраў, якія здольны былі ўзяць на сябе адказнасць за лёсы навуковых накірункаў. У капіталістычных краінах іх доля ў сферы навукі непараўнальна ніжэйшая, чым у Беларусі. У ЗША існавала “прадузятасць супраць жанчын у галіне матэматыкі і іншых навук. Такія адносіны з’яўляліся часта традыцыйнымі і не апраўдваліся ніякімі разумнымі довадамі” [7, 448—449]. У 1987 г. жанчыны складалі 13 % ад усіх амерыканскіх вучоных, пры гэтым з 1975 г. быў самым высокім (11,4 %) іх сярэднегадавы тэмп росту [2, 78]. Пытанне аб іх удзеле ў навуковай дзейнасці, павышэнні выніковасці іх працы не бяспрэчнае. Даследчыцкая спецыфіка накладвала адбітак на статус, сацыяльнае развіццё і ўнутраны свет жанчыны-вучонага. Зразумела і іншае: вырашыць яго адразу і канчаткова таксама нельга, таму што ўступаюць у сілу паняцці “гістарычная спецыфіка”, “традыцыі навуковай дзейнасці”, “сутнасць дзяржаўнай палітычнай лініі” і г.д. Канчатковы адказ на пастаўленае пытанне можна было б атрымаць, на наш погляд, у рамках нацыянальнага праекта “Жанчына ў навуцы” з удзелам гісторыкаў, сацыёлагаў і навуказнаўцаў.

Істотную цікавасць уяўляла і пытанне аб нацыянальнай прыналежнасці вучоных і яе адпаведнасці ўдзелу ў вазе дадзенай народнасці ў рэспубліцы. Адказ на яго стварыў нямала цяжкасцей, перш за ўсё з-за адсутнасці верагоднай статыстычнай інфармацыі. Прабелы тут выяўляліся з асаблівай відавочнасцю. Немалую шкоду нанесла панавашая дзесяцігоддзямі сістэма “ўтойвання

лічбавых даных”, што не садзейнічала аб'ектыўнаму аналізу нацыянальных працэсаў.

Звяртаючыся да гэтага параметра, мы паспрабавалі ў гістарычнай рэтраспектыве рэканструяваць працэсы, звязаныя са стварэннем нацыянальнай навуковай інтэлігенцыі. Першыя статыстычныя сведчанні зусім заканамерна падводзілі вынікі першага дзесяцігоддзя ўстанаўлення савецкай улады. Згодна з імі ў Беларусі, дзе сістэматычная навуковая дзейнасць (адкрыццё ВНУ, спецыялізаваных навуковых устаноў) пачала рэалізоўвацца пасля 1917 г., налічвала к канцу 20-ых гг. 72,8 % навуковых работнікаў — беларусаў пры 80,6 % беларускага насельніцтва [9, 59].

Але ўжо з 30-ых гг. назіраецца абсалютнае зніжэнне занятых разумовай працай з саставу карэннага насельніцтва. У 1932 г. у рэспубліцы налічвалася 940 навуковых работнікаў і 432 аспіранты (усяго 1372 чал.), з іх на долю беларусаў прыпадала толькі 44,8 %, яўрэяў — 30 %, рускіх — 14,6 %, палякаў — 1,6 %, літоўцаў — 0,3 % і іншых 3,7 % [10, 107]. Да пачатку 40-ых гг. значная частка маладых навуковых сіл у выніку неабгрунтаваных рэпрэсій была знішчана. Па адноснай колькасці навуковых работнікаў у саставе карэннага насельніцтва Беларусь займала перадапошняе (1940) месца, побач з ёю знаходзіліся Кіргізія і Таджыкістан. У былым СССР на 10 тыс. чалавек прыпадала пяць навуковых работнікаў, а ў займаўшай першае месца Грузіі і апошняе Малдавіі — адпаведна 10 і 1, у Беларусі — 2 [2, 123]. У дадзеным выпадку гаворка ідзе не аб тэмпах збліжэння рэспублік па гэтым кампаненце сацыяльнай структуры грамадства, а аб палітыцы сацыяльнага генацыду ў адносінах да лепшых сыноў інтэлігенцыі, якая бачыла прызначэнне перш за ўсё ў служэнні свайму народу.

Ва ўмовах кадравага “дэфіцыту” пасляваенных гадоў, нягледзячы на значны

рост навуковых устаноў, агульнай колькасці вучоных, удзельная вага асоб карэннай нацыянальнасці павялічвалася нязначна. Па гэтым паказчыку ў 1960 г. рэспубліка знаходзілася на перадапошнім месцы пасля Малдавіі. На 10 тыс. чалавек насельніцтва прыпадала толькі 8,3 вучоных-беларусаў.

Колькасць навуковых работнікаў карэннай нацыянальнасці ў саставе вучоных у 1960 г. складала толькі 47 %, у 1970 г. — 48, у 1982 г. — 50, у 1987 г. — 51 %. У канцы 80-ых гг. у рэспубліцы з 44,5 тыс. навуковых работнікаў беларусаў было 23 074, рускіх — 16 093, украінцаў — 2646, латышоў — 20, армян — 80, эстонцаў — 14, татар — 122, яўрэяў — 1545, палякаў 500, літоўцаў — 33. Адзначым, што ў 1960 г. сярод дактароў навук беларусы складалі 60 чалавек (3,1 %) і кандыдаты навук 735 чалавек (44 %), пры гэтым у колькасных адносінах дактары навук уступалі рускім (73 чал.). Гэта тлумачыцца тым, што ў пасляваенныя гады ў рэгіёне атрымалі развіццё новыя, не характэрныя раней навуковыя накірункі. Для арганізацыі даследаванняў былі запрошаны высокакваліфікаваныя навуковыя кадры з Масквы, Ленінграда і іншых буйных навуковых цэнтраў краіны. Да 1952 г. сярод беларусаў адсутнічалі дактары навук па фізіка-матэматычных навук, геолога-мінералагічных, эканамічных, філасофскіх, географічных, юрыдычных, педагагічных, фармацэўтычных і мастацтвазнаўчых. У 50—60-ых гг. значная частка навукова-арганізацыйных пасадаў камплектавалася таксама асобамі іншых нацыянальнасцей. Да прыкладу, з 24 правадзейных членаў АН БССР, якія працавалі ў рэспубліцы ў сярэдзіне 50-ых гг., рускія складалі 7 чалавек, украінцы і латышы — па адным, а з 15 працаваўшых членаў-карэспандэнтаў беларусаў было 7 чалавек, рускіх — 7 і яўрэяў — 1 [12, 6—10].

У той жа час за апошнія дваццаць гадоў намецілася тэндэнцыя да росту ўдзель-

най вагі беларусаў як у агульнай колькасці навуковых работнікаў, так і ў тых, якія мелі вучоную ступень. Калі ў 1970 г. сярод дактароў навук беларусы складалі 183 чалавекі (43 %), то ў 1987 г. — 507 (49 %), сярод кандыдатаў навук — адпаведна — 2616 чалавек (46,2 %) і 7438 (51 %). Супастаўленне ўдзельнай вагі навуковых работнікаў на агульнасаюзным фоне і колькасці па нацыянальнасцях кваліфікаванага ядра выявіла наступнае (даныя 1973 г.). Беларусы, якія мелі 2,5 % агульнасаюзнай колькасці вучоных, знаходзіліся на перадапошнім месцы па кваліфікаваным узроўні — 29,6 %. У той час як эстонцы, маючы адпаведна 0,5 %, давалі 40,8 удзельнай вагі дактароў і кандыдатаў навук, армяне адпаведна — 1,4 і 34,6 %, грузіны — 2,1 і 36,9 %, латышы — 0,9 і 33,4 %, таджыкі — 0,6 і 39,6 %, літоўцы — 1 і 38,1 % [13, 92]. Такім чынам, беларусы мелі самыя нізкія паказчыкі па кваліфікацыі. Тым не менш на 100 навуковых работнікаў мелася аспірантаў сярод рускіх — 9,7, беларусаў — 13,4, туркменаў — 26,2, кіргізаў — 23,8. Гэта тэндэнцыя захоўвалася да пачатку 90-ых гг. Разгляд кваліфікаванага ўзроўню навуковых работнікаў, што працавалі ў рэспубліцы, па нацыянальнасці выявіў розніцу ва ўдзельнай вазе дактароў і кандыдатаў навук. Так, у рускіх гэты ўзровень складаў — 33 %, украінцаў — 39, беларусаў — 34, латышоў — 45, армян — 38, эстонцаў — 42, татар — 38, яўрэяў — 39, літоўцаў — 66 і палякаў — 38 %. Такім чынам, беларусы ўступалі па ўдзельнай вазе кадраў вышэйшай кваліфікацыі ў сферы навукі ўкраінцам, латышам, армянам, яўрэям, эстонцам, літоўцам.

Нацыянальны састаў навуковай інтэлігенцыі быў прыкладна аднолькавы як у вышэйшай, так і ў акадэмічнай навуцы, хоць на пэўных гістарычных адрэзках ён меў сваю ўнутраную дынаміку. На пачаток 1969 г. з 18 678 навукова-педагагічных работнікаў рэгіёна беларусы складалі 48 %, рускія — 35,5, яўрэі — 7,8, ук-

раінцы — 6,2, іншыя нацыянальнасці — 2,7 %. З 344 дактароў навук беларусаў налічвалася 142 (41,3 %), рускіх — 127 (36,9 %) [14, 81]. Сярод прафесарска-выкладчыцкага саставу Гродзенскага універсітэта ў пачатку 80-ых гг. беларусы складалі 111 чалавек (46,5 %), рускія — 87 (37 %), украінцы — 14 (6 %), яўрэі — 10 (4,3 %), іншыя нацыянальнасці — 17 (7,2 %) [15, 16]. У сістэме Акадэміі навук БССР на 1 студзеня 1978 г. беларусаў налічвалася 2,5 тыс. чал. (50,2 %), рускіх — 1,8 (37,9 %), украінцаў — 0,3 (5,7 %), яўрэяў — 0,2 (4 %), іншых нацыянальнасцей — 0,1 (2,2 %). Нацыянальны састаў акадэмічных вучоных у 70-ых гг. змяніўся наступным чынам: колькасць рускіх, украінцаў узрасла пры стабілізацыі асоб карэннай нацыянальнасці, яўрэяў — скарацілася (з 6,3 да 4 %). У даследуемы перыяд сярод дактароў навук скарацілася ўдзельная вага беларусаў, рускіх і украінцаў і вырас працэнт яўрэяў, сярод кандыдатаў навук найбольш значна ўзрасла доля рускіх, удзельная вага беларусаў і яўрэяў скарацілася [16, 42].

Разгледжаны толькі невялікі зрэз праблемы, звязанай з нацыянальным саставам навуковай інтэлігенцыі. Аднак ён дае магчымасць зрабіць пэўныя вывады: нацыянальныя адносіны развіваліся як адлюстраванне аб'ектыўных і суб'ектыўных фактараў. Многія гады мы гаварылі аб "гарманічным" росце, трыумфе перамог у вырашэнні нацыянальных праблем, умацаванні дружбы паміж народамі, супрацоўніцтва і ўзаемадапамогі. На справе ж высветлілася, што трывалы будынак міжнацыянальных адносін, пабудаваны за гады савецкай улады, прарэзаны скрытымі трэшчынамі. Узніклі яны не з прычыны многанацыянальнага саставу краіны, а з-за неўрэгулявання адносін паміж народамі. Значны рост навуковых устаноў адпаведна стымуляваў павелічэнне колькасці навуковай інтэлігенцыі. Гэты ў цэлым

прагрэсіўны працэс меў і свае ценявыя бакі.

Імкнучыся да паскарэння навукова-тэхнічнага прагрэсу, мы, паводле сведчання М.В.Келдыша, “развівалі даследаванні па ўсіх накірунках навукі і ў мініяцюры капіравалі Акадэмію навук СССР” [17]. Былі створаны інстытуты матэматыкі, фізікі, кібернетыкі як галін ведаў, што аказвалі ўплыў на развіццё ўсёй навукі ў рэгіёне. Пры гэтым заставаліся без увагі спецыфіка этнапсіхалогіі, традыцыі, якія фармаваліся стагоддзямі, ладам жыцця, не заўсёды ўлічваліся ў поўнай меры нацыянальныя інтарэсы, страты ваенных гадоў. Каб ліквідаваць дэфіцыт кадраў, развіваць новыя накірункі даследаванняў, давялося шырока маштабна прыцягваць у Беларусь вучоных з іншых рэспублік. Такая палітыка прыводзіла да нівеліроўкі кадраў карэннай нацыянальнасці, а іх удзельная вага змянялася нязначна. Таксама адбываліся перакосы ў фармаванні кваліфікаванага ядра. Асноўная частка навукова-арганізацыйных пасадаў у 50—60-ых гг. камплектавалася прадстаўнікамі іншых нацыянальнасцей. Нават сярод сваіх многанацыянальных навуковых калектываў беларусы па “сталасці” адставалі ад украінцаў, латышоў, яўрэяў, палякаў і інш. Падобныя метамарфозы — рэальныя вынікі надуманай у нетрах ідэалагічных кабінетаў партыйных органаў палітыкі інтэрнацыяналізацыі. Забыццё нацыянальнай мовы, прыродазнаўчых і культурных традыцый беларусаў, іншымі народамі і ёсць яе вынік. Чытачу цікава будзе даведацца, што ў разліках на 100 тыс. чалавек у 1979 г. толькі 5 беларусаў былі дактарамі навук, а рускіх — 26, у

1989 г. — беларусаў — 6, рускіх — 33. Кандыдатаў навук беларусаў у 1979 г. было 68, рускіх — 326, у 1989 г. беларусаў — 93, рускіх — 398 [18].

Гістарычны вопыт пераконвае, што першае і галоўнае слова ў нашай рэспубліцы павінна заставацца за карэннай нацыяй.

1. Вопросы управления исследованиями и разработками. — Мн.: ИТМО, 1979. — 219 с.

2. Архіў Дзяржкамстата Рэспублікі Беларусь. — Справа 7122.

3. Лыч Г.М. Отраслевые метаморфозы // Неман. — 1987. — №10.

4. За передовую науку // 1988. — 15 июля.

5. Народное хозяйство Белорусской ССР в 1987 г. Стат. ежегод. — Мн.: Беларусь, 1988. — 263 с.

6. Беларускі дзяржаўны архіў. — Ф. 30. — Справа 2678.

7. Махлин Ф. Производство и распространение знаний в США. — М.: Наука, 1966. — 520 с.

8. Шокаева Т.А. Сопоставление кадрового потенциала науки в СССР и США // Итоги науки и техники сер. научно-технический прогресс. — М., 1991. — Т. 2.

9. Научные кадры и научно-исследовательские учреждения СССР. — М.: Планхозизд, 1930. — 103 с.

10. Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства БССР. — Мн., 1933. — 159 с.

11. Беляев Е.А., Дубинкин В.Г. Рост численности научных кадров в союзных республиках (1917—1970 гг.) // История СССР. — 1972. — №5.

12. Цэнтральны навуковы архіў АНБ. — Ф. 1. — Справа 159.

13. Вестник статистики. — 1974. — №4.

14. Структура советской интеллигенции (на матерьялах БССР). — Мн.: Наука и техника, 1970. — 220 с.

15. Нацыянальны архіў РБ. — Ф. 4. Воп. 133. — Справа 753.

16. Архіў Дзяржкамстата РБ. — Справа 5185.

17. Келдыш М.В. Наука в Белоруссии на новых рубежах // Советская Белоруссия. — 1964. — 13 ноября.

18. Народная газета // 1983. — 20 жніўня.